

Z. Karvalics László

NESZFOGÁSOK ÉS A KÖD KARMA

[MINDEN KIS NESZ]

2021-05-10 | ESSZÉ, MINDEN KIS NESZ

1.

*Százrácú kendőbe, a fázékony testem
Neszfogó párnákba szememet temettem
(Lesznai Anna: Tündérvárás)*

*Határtalan varázskertünknek
Dala neszfogó meseköből
Szűrő szitákkal fenyők szürik
A vágyat ki a levegőből.
(Lesznai Anna: Félek tőlük)*

2.

A 'neszfogó' szóhoz Kosztolányinál gyakrabban senki sem nyúlt, amikor szőnyeget és függönyöket vagy ajtóra simuló bársonykárpitot kellett jellemezni elegáns és drága szobabelsők leírásakor. Használta Reviczky, Krúdy és Juhász Gyula is, de a kifejezés napja a polgárinak mondott irodaloméval együtt áldozott le (még ha itt-ott túl is élt egy-egy míves szövegben, főleg idős szerzők visszaemlékezéseiben). A 19. század végétől a 20. század elejéig, néhány évtizedig azonban még sokan használták. Neszfogó volt a lépcső, a cipők gumisarka, a gyp, a pázsit, de főleg a hó. Sőt, a jelentések össze is értek: az *Ötési fegyház* című Kosztolányi-novellában „*emberek suhantak a neszfogó hószőnyegen*”.

Ma, a zajvédő/zajárnyékoló falak és kerítések, a hangtompító fegyverek, hangszigetelt szobák, de főleg a zajterhelés és zajszenyezés korában óvilági zamata van a neszfogó szónak. Békebeli hangulatot áraszt, puhaságot és derűt. Abból az időből, amikor a magánélet és a tisztaság frissen felfedezett mámorában kifinomult és szép, de feleslegesen drága tárgyak kezdtek szolgálni a kényelmet. Kevesebb zaj, szerethetőbb otthon. Kicsit kivagyiság, kicsit a jobb élet illúziója, kicsit a valósága.

3.

Csak hogy a neszfogásnak van egy másik, éppen ellentétes jelentése is, amely az épített terek és az esztétikai tárgyhasználat világából visszavisz a természetbe.

Amikor egy állat megérzi a vadász közeledtét, 'neszt fog'. Szemünk előtt máris megjelenik egy jámboran legelésző, védtelen őzsuta képe, aki látszatra minden előjel nélkül egyszer csak felkapja a fejét. A levegőbe szagol, körülnéz, hogy azonnal menekülőre fogja, amint bebizonyosodik, tényleg valamilyen veszélyre figyelt fel.

előzetes felkészülés

Aki 'neszel' (vagy egyes vidékeken: *neszettel*, *neszlet*), annak tudatáig eljut a mozgás keltette halk hang, származzon akár élőlénytől (állattól, embertől) vagy a természettől (esőtől, széltől, fától). Néhány szótárral ellentétben nem szinonimája a 'fülel', mert az még csak az *előzetes* felkészülést sugallja a nesz-érzékelésre, vagy egyértelműen a nesz érzékelése *után* indokolttá váló 'kiérzékenyedés' mozzanatára vonatkozik, egy új, eligazítóbb üzenetet hordozó neszre.

Aki vagy ami 'neszez', az viszont mozgásával maga kelti a halk hangot.

Csalafinta jószág a nyelv: az igékből (de vajon melyikből) a 'nesz' utólagos elvonással képződött, hiánya onnantól lett egyszer csak *'nesztelenség'*. És sok meglepetést tartogatnak még a tájnyelvi változatok is. Létezik például egy, mai szótárszerkesztőink figyelmét elkerülő *'nesznek jön'* változat, ami a Nyugat-Dunántúlon még mindig használatos. Kokas Károly (1959) közlése szerint *„nálunk a Dunántúl tetején mondják még, hogy nesznek jön: azért, mert mozdul, zajt csinál, tehát életjelet ad. Nesznek jön a beteg, nesznek jön a leütött ember, a gyógyulófélben lévő, aki rendbe szedte magát, éledezik”*. Most 93 éves édesanyjának kedves kifejezése. *„no, azt hitték meghót, aztán egyszerre nesznek jött... egyél egy kis meleg húsleves, majd ettől nesznek jössz... egész nesznek jött ez a leves ettől a kis fűszertől.”*. Pontosan ilyen jelentésben közölte a Győr vidéki Csécsényből gyűjtve a Magyar Nyelvőr Tájszók rovatában, 1883-ban Weisz Gábor: *„nesznek jön: kábulás, elájulás után magához tér”*.

Mindeközben a szó etimológiája maga bizonytalan. Kétkedéssel fogadom a vélt hangutánzó eredetet. A neszek sokféle osztályából pont az az egy emelkedett volna ki, ami a 'n-sz' hangsorra emlékeztet? De ha ez, mondjuk, a kígyóra, minden főemlős rémálmára utalna, vajon mi fejezi ki az emberzsákmányát becserkésző nagymacska talpa alatt elropanó ág baljós zörejét?

Attól pedig, hogy a -z és az -l képző azonosítja és szétválasztja az elsődleges aktív cselekvőt (hangkeltőt), és másodlagos, szintén aktív párját (a hang meghallóját), az 'adó' és a 'vevő' mégis minden esetben *együttesen részesei* a nesz-eseménynek. Neszeltés és neszfogás egymást feltételezi: bárkinek és bárminek a mozgásából származik, a nesz csak akkor létezik, ha van, aki érzékeli. Elég csak kicsit távolabb kerülni a hang forrásától (vagy megöregedve bizonyos frekvenciákra érzéketlenné válni), és máris olyan, mintha ki sem adták volna. Pláne, ha valamit látunk mozogni, de nem halljuk a keltett zajt – miközben még azt is tudjuk, hogy ha közelebb lennénk hozzá, nagyjából miképp is szólna.

veszélyüzenet

Ebből belátható az is, hogy bizony *van* különbség a látszatra tökéletesen rokon értelmű 'nesztelen' és 'hangtalan' szavunk között. A hang hiánya bármilyen erősségű hang nem-léte. A nesz hiánya azonban a legkisebb, még érzékelhető hang hiánya, amely figyelmeztető tartalmat hordozhat, mert veszélyüzenete lehet. A halk háttérhangok (távoli madárcsicsergés, szélzúgás, moraj) nem neszek. S a mozgásból keletkezhet úgy is hang, hogy az az érzékelési küszöb alatt marad, így nem lesz belőle nesz. Nesztelen, de nem hangtalan.

4.

Azt, hogy *'neszt fog'*, kifejezzük úgy is, hogy *'neszét veszi valaminek'*. Vagy hozzacsapunk még egy igekötőt is: *'megneszel'*. Az értelmező szótárakban így magyarázzák: időben/előre értesülünk valamiről. Eljut hozzánk egy hír.

Kimeríthetetlen változatossággal inspiráló nyelvünk gyakran él ezzel a trükkel. Egy létező, ősi alapjelentést metonimikusan átvisz egy másodlagos jelentéskörnyezetbe. Esetünkben a természeti világból a társadalmiba. A fizikaiból a szellemibe. Az érzékiből az értelmibe.

Vegyük észre, micsoda telitalálat a 'megneszelés', az eredeti tartalmak hány fontos modalitását öltözteti át az új kisvilágba! Amikor megneszelünk valamit, akkor azt nem akarják velünk közölni – ha akarnák, nem kellene kémlelni, fülelni utána. Mi a siker eredménye? Korábban értesülünk valamiről. Sőt, e friss ismeretünk akár titokban is maradhat – nem kell senkinek tudni, aki ellenérdekű szereplő, hogy tudjuk. Mi is kiteszünk hát egy neszfogót. Aki viszont „közénk való”, annak azonnal át kell adni, hátha jelentést hordoz számára is, hátha fontos, hátha valamilyen cselekedetünket gyorsan hozzá kell igazítani. Ahogy az egyik őzsuta riasztja a többit, úgy terjed a hír a közösségi riadóláncon: ezt hallottuk, lehet, hogy számít valamit. Még akkor is, ha a 'hallomás' azért tele van bizonytalansággal: a tartalom ellenőrizhetetlen, megerősíthetetlen. Sokszor csak hírmorzsák esnek le az étkezőasztalról, aztán vagy sikerül azokat helyesen kiegészíteni, vagy megmaradnak a kétségek, igaz, annak tudatában, hogy legalább a haraszt zörgésében nem tévedünk.

előzetes megérzés

Ezen a ponton már biztos sokaknak eszébe jutott, hogy a *'megneszelés'* mennyire emlékeztet a *'megszimatoláshoz'*, vagy épp a *'kiszagoláshoz'*.

Gyakorlatilag ugyanarról van szó, csak épp egy másik érzékszervi csatorna felől teremtünk jelentéshasonlóságot. S hogy még izgalmasabb legyen a dolog, a *'szagol'* régies, erre a célra már kikopott alakja, az *'orront'* (ami a *'fülel'* méltó párja) már csak ebben a jelentésben él: aki orront, az gyanít, sejt valamit. Ha azonban úgy mondjuk, hogy *'megorront'*, akkor abban erős többlet jelenik meg: már be is bizonyosodott, hogy jó volt az előzetes megérzés. Aki csak szimatol, az kísérletet tesz arra, hogy belefut valami hasznos információba. Ha *'jó a szimata'*, nagyobb az esélye, hogy rálel arra, amit keres. Ám aki *'megszimatolt'* valamit, az kétségkívül már meg is találta.

5.

Louis Liebenberg, a busman vadászok nagy ismerője az egyik leggyönyörteljesebb kutatói pillanatát élte át, amikor végre rájött, hogyan tudatosítják a portyázók, ha oroslán kerül a közelükbe (hogy azonnal megdermedhessenek: se mozgás, se hang).

A szavanna királyának van egy jellegzetes mozdulata, amikor prédalesés közben tölcsérszerű fülének gyors csapásával igyekszik elhessegetni a kotnyeles rovarokat. Hatékonyak kell lennie, mert az összpontosításban és saját neszfogásában zavarja a dünyögés, de nem csaphat akkora zajt, hogy a majdani áldozat éppen az általa keltett hangrezgést érzékelve fogjon neszt és gyanút.

Jeltudományi szempontból roppant érdekes helyzet ez. A busmanok sok-sok generáció óta tanítják meg az új vadásznemzedékeknek, hogy milyen hangra kell figyelniük, mi jelzi az oroslán jelenlétét – anélkül, hogy közvetlenül azonosíthatnák, mi kelti a furcsa zajt (mert ha látnák is az oroslánfűl speciális mozgását, hogy összekapcsolhassanak képet és hangot, már nagy volna a baj).

És akad itt még ennél is rejtélyesebb dolog. Amikor megneszelünk, megorrontunk valamit, tisztában vagyunk vele, melyik érzékszervi csatornát használtuk hozzá. Ezzel szemben, amikor *'megérezünk'* valamit, pusztán annyi történik, hogy *„valaminek a bekövetkeztével kapcsolatban helyes előrejelzést tudunk tenni”*, szükség esetén alkalmas cselekvésparancsot kiváltva. Hiányzik azonban a kiegészítő tudás, hogy megmondjuk, mi vezetett minket a megfelelő eredményhez. Pedig fontos volna tanulni belőle, hiszen mindenkori környezetünkben jócskán teremnek még majd előrejelzéseket igénylő helyzetek.

Az idegrendszer különös optimalizációs játszmája ez. Tudatos figyelmünk oly fontos erőforrás, hogy nem pazarolhatjuk el minden érzékszervünk minden pillanatban feltekert maximális működésének szabályozására, nem is tudnánk ehhez kellő mennyiségű energiát biztosítani. Nem lehet feldolgozni mindent, szakadatlanul szétválasztva a hasznosat a haszontalantól, minden egyes érzékleti egységhez fontosságértéket rendelve. Csakhogy nem lehetséges pontosan és előre leprogramozni sem, hogy a környező világból származó hatásokból hozzánk eljutó

érzéketek melyike mikor és milyen helyzetben válik számunkra fontossá (akár életbevágó jelentőségűvé). Miközben szenzoros háttérsugárzásként a tudatosságküszöb alá kell számúzni, ami *jellemzően* irreleváns, meg kell tartani a képességet, hogy az itt termelődő reprezentációfolyamban felbukkanó *szabálytalanságokra* érzékenyek maradhassunk – hátha azonnali cselekvés igénye következik belőle.

‘Észre vesz’ vagy ‘észlel’ szavunkban nehéz nem felismerni annak nyelvi belátását, hogy valami átlépi a tudatosság küszöbét, eljut a feldolgozó rendszerig, az elméig. Egészen érdekes, hogy a ‘*neszre jön*’ használatát dokumentáló Weisz-féle gyűjtésben ennek is nyomát találjuk, mert a kifejezésnek kialakult egy másodlagos, a fizikaiból a szellemi világba átvezető jelentése is: *észreveszi* tévedését (*Kisüőn gyüttiél nesznek; ugyan rászédtek*).

mennyi hülye

Hogyan működik az észrevevés? Képzeljük el, hogy a nagyvárosi dzsungel autóforgalmának alapzajából kiválik egy sziréna hangja. Talán felkapjuk a fejünket, hogy mentő, rendőr vagy tűzoltó, talán nem. (És még az is számít, hogy betegünk fekszik-e otthon, füstölt-e a kazán a múlt héten, vagy elloptak-e valamit a táskánkból nemrég a piacon. Hogy változott-e a dallam, vagy kapcsolódik-e a hanghoz villogó? És ha igen, milyen színt bocsát ki?) Fékcsikorgás. Mennyi hülye van az utakon! *Furcsa fékcsikorgás* – ilyet nem hallottunk még, nézzünk körbe gyorsan, a hang irányába fordulva, nehogy épp felénk sodródjon egy irányíthatatlanná vált teherkocsi.

Különös határvidék ez. De pont itt kerülhetünk egészen közel annak megértéséhez, miképpen vezet a neszfogás az információs viselkedés evolúciós mágiájának megértéséhez.

6.

„Az állat kültakarójára ráesik néhány porszem, amely kissé lenyom néhány szőrszálat, úgy, hogy a csekély nyomás (még tovább redukálva, minthogy a szőrszál hajlékony) áttevődik a külső hámrétegre.”

Kardos Lajos (1899–1985) a bőrfelületet érő, értelmezhetetlenül kicsiny erőhatást, a kiscokú hőváltozást, a szinte érzékelhetetlen levegőmozgást, a minimális intenzitás- és hullámhossztartományon belül maradó fényt egyaránt ún. *'ultrairreleváns környezeti hatásként'* határozza meg. (Az írók és költők ezt persze emelkedettebben fejezik ki: Petőfi a *fák lehulló levelének lágy neszével*, a *Csodaszarvas* című novella névtelen szerzője a *szöcskék lábnyomán visszapattanó fűszálakkal*, Jorge Luis Borges pedig az emberi lélek ismerője, a csitori Győzelmi torony tetején élő A Bao A Ku sóhajtásával – alig hallható nesz, *amolyan selyemsuhogás.*)

Kardos szótárában a kedvező és kedvezőtlen biológiai hatások egyaránt *relevánsak*. Az olyan állapotváltozással járó hatások, amelyeknek nincs biológiai jelentősége, mert nem térítenek ki az optimális tartományból egyetlen élettani változót sem, *irrelevánsak*. Érdeemes számontartani ezeket, mert az organizmus állapota változhat – ami tegnap még irreleváns volt, ma már releváns lehet. Ám az ultrairreleváns hatások? Azokkal hasztalan foglalatoskodni, csak idővesztés, nem kell törődni velük.

És ez igaz is, amikor a túléléshez a hatások fürdőjének kitett élőlény a regenerációs képességét mozgósítja. Vagy a szelekciós mechanizmusok révén fizikailag erősíti fel teste védekező-ellenálló képességét: páncélt épít, tüskékkel riaszt, fertelmes bűzt áraszt.

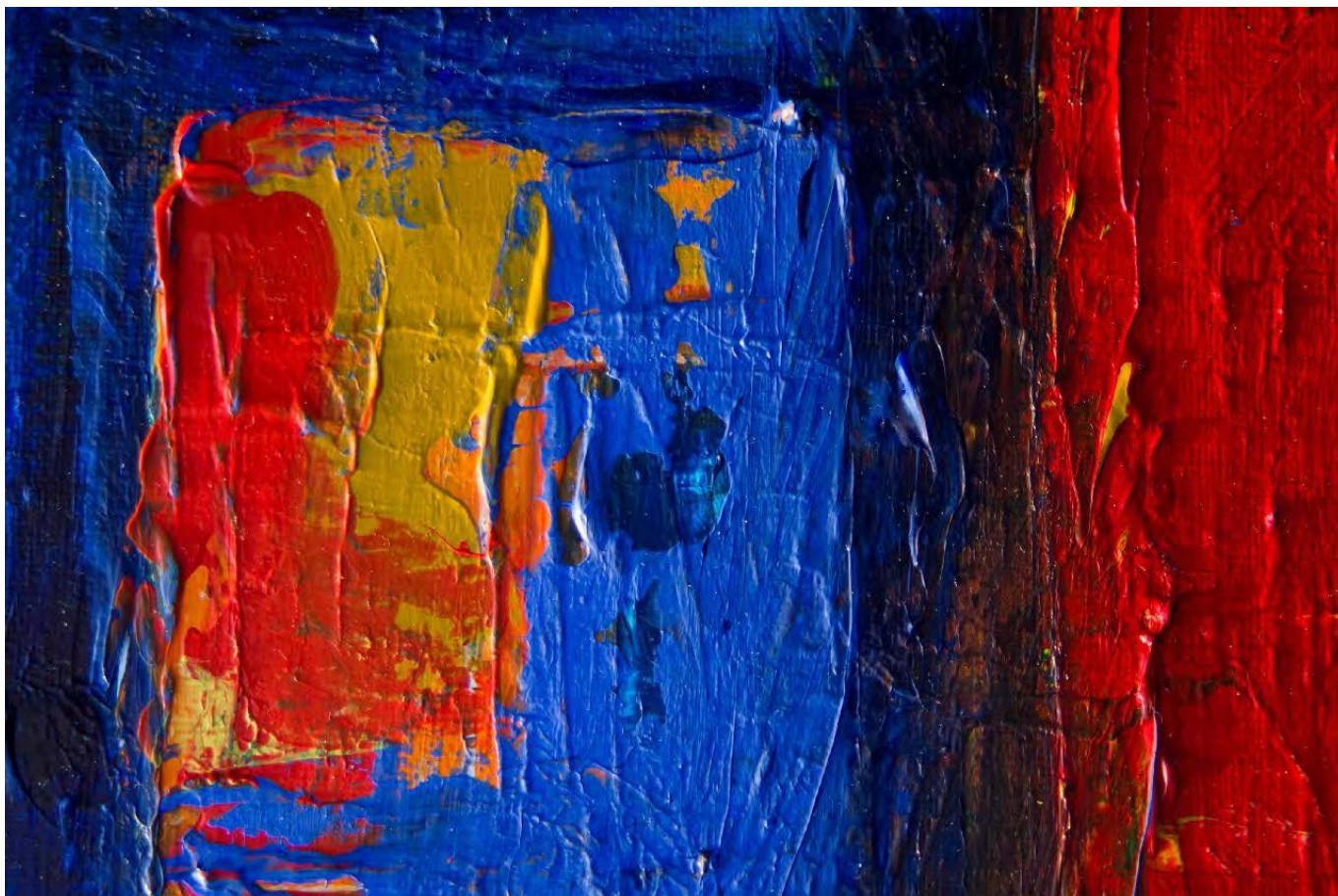
ultrairreleváns hatások

Az előrejelzés képessége azonban mindent megváltoztat: ha a viselkedést majdan bekövetkező eseményekhez lehet igazítani, a szelekciós nyomás áthelyezhető az

érzékszervekre. Csak annyi kell hozzá, hogy bebizonyosodjon: az ultrairreleváns hatások időben megelőzik a velük egy természetű, azonos főhatásra (Kardosnál: kauzál-kondicionális eredetre) visszavezethető fejleményeket, amelyek már igenis relevánsak. A porszem lehet porvihar előjele vagy idesorolt vulkáni hamurészecske. Menekülj! Az egyed felé sebesen közeledő tárgyról visszaverődő (ultrairreleváns, mert ebben a formájában és erősségében a szaruhártyára veszélytelen) fény időben megelőzi a tárgy érkezését. De akár egyetlen szagmolekula is riaszthat, mert azonosítja a szaglótávolságra settenkedő ragadozót. Szignál, amely életet menthet: a semleges mellékhatás lehető legkorábbi érzékelése nyit utat a veszélyes főhatást elkerülő viselkedés sürgős megkezdésére.

Megindul hát az *evolúciós harc az idő meghódításáért*, amely minél több és minél többféle ultrairreleváns hatás minél nagyobb felbontású és minél gyorsabb érzékelése felé vezet, ahogyan azt az aktuális környezet kívánja és lehetővé teszi. Eközben azonban fejlődnie kell a helyes értékelés képességének is. Mivel az ultrairreleváns hatások egyik osztálya (amelyik releváns főhatást előz meg) kiválik azok hatalmas tömegéből, amelyek továbbra is jelentéktelenek, az egyedek szakadatlanul választás elé kerülnek. A megfelelő besorolás, a jó döntés a belső állapotot és a külvilág aktuális helyzetét minden szükséges pillanatban egymásra vetítő jelentésműveletekből születhet csak: információ és pszichikum nem létezik egymás nélkül!

S mivel az időt ragadozók és zsákmányállatok egyaránt sikeresen hódítgatják saját érzékszerveik változatos fejlesztésével, megindulnak az információs rabló–pandúr játszmák is, hogy a képességek növelésével párhuzamosan az ellenlábás információs képességeit minél jobban meg lehessen zavarni, akár le is „nullázni” egy-egy szituációban.

A meghódított idő felől értjük meg, miért nyúlt oly sokszor és oly sokféleképpen a látószerv fejlesztéséhez az evolúció: mert a természet ultrairreleváns hatásai közül nincs gyorsabb a fénynél. S belátható, hogy miért veszi át a főszerepet a sokkal lassabban terjedő hang, amikor alkonyattól pirkadatig a fény nem segíthet a főhatások előrejelzésében.

versenyelőny

A neszek világa az éjszaka világa. A sötétséggel járó félelem a megnehezdedő előrejelző képesség miatti bizonytalanság és a nagyobb védtelenség terméke: ha kevesebb a (potenciálisan veszélyes) főhatást megelőlegező

mellékhatás, akkor ennek a kevésnek a megragadásához kell még több erőfeszítést tenni. Innen nézve lefegyverzően egyszerűnek tűnik a speciális környezetekhez (barlangban, föld alatt, víz alatt, nagyon mélyen víz alatt, víz alatti barlangban stb.) való szenzoros alkalmazkodás természetrajzának megértése. Ki-ki azokra az ultrairreleváns hatásokra lesz egyre érzékenyebb, amelyeket életterének hatáscsokrából képes „kinyerni”. S talán még a Homo Sapiens sikertörténetében is nagy szerepet játszik a tény, hogy a főemlősök és az emberelődök két és félszeres információspecialisták: rájuk is vadásznak, és ők is vadásznak másra (s emellé társult bizonyos korszakokban a más-más információs készségeket igénylő dögevés és mézrablás). Az emberré válás során így információs sokoldalúságunk és a csoportlétből fakadóan egyesíthető és megnövelhető információs kapacitásunk révén tettünk szert versenyelőnyre. A civilizáció hajnalától pedig a még bonyolultabb információs játszmákat hozó kifinomult kultúránkkal, vagyis legátfogóbb túlélési instrumentumunkkal váltunk alkalmassá, hogy már ne csak elkerüljünk bizonyos veszélytípusokat, hanem a környezet átalakításával egyre védettebbé is váljunk azokkal szemben. (Még akkor is, ha mindezzel eközben a veszélyek új osztályait szabadítottuk magunkra.)

7.

Az 'ultrairreleváns környezeti tényező' fogalmára Kardos Lajos egyszerűbb, rövidebb fogalom bevezetését javasolta: adiafor hatásnak nevezte el, az izgalmas jelentésfejlődés eredményeként kialakult görög adiaforosz ('közömbös') vagy adiafora (sem nem jó, sem nem rossz dolgok) szó nyomán.

A mozgatni, vinni modalitásait kifejező 'pheró' (ami a 'fényhozó' Lucifer nevében is visszaköszön) a sok más helyről is jól ismert 'dia-' (át) előtaggal az eltérést, különbözőséget kezdte kifejezni az ógörögben. Az 'a' fosztóképzős fejlemény tehát annyit jelentett sokáig, hogy '*nem különbözik*'. Mintha a szó értelmi mozgása valóban kifejezné, ahogyan az elme adaptálódott az ultrairreleváns hatásokra: ami nem különbözik a többitől, arra nem szükséges figyelmet fordítanunk, belesimulhat a háttérzajba. A latinban: '*indifferens*'. A kifejezés ebben a formában foglalt el diadalmasan és hatékonyan számos speciális nyelvi életteret.

A gyógyítók világában közömbösnek azok a szerek számítanak, amelyek sem nem rontanak, sem nem javítanak a beteg állapotán. A kémiai közömbösség két anyag reakcióképtelenségére utal, nem keverednek, nem hatnak egymásra. A fizikában a test olyan állapota, amikor épp nem mozog.

A közömbösség a mikroökonómiai fogyasztáselmélet egyik központi kategóriájaként is említhető. Az igényeinket kielégítő javak (mint dolgok) lehetnek hasznosak (ezeket akarjuk), károsak (ezeket inkább kerüljük) vagy közömbösek (se nem hasznosak, se nem károsak). De ha választani kell a versengő javak közül (egy úgynevezett jószágtérben), akkor a közömbös mivolt már a döntést minősíti: ha mindegy, hogy a rivális (a modellben: két) termék közül melyiket választjuk, akkor azt egy közömbösségi görbén ábrázolni lehet. Az persze nem mindegy, hogy a két termék miféle (hasznos–hasznos, káros–káros, hasznos–káros, hasznos–közömbös, közömbös–közömbös, hasznos–közömbös vagy káros–közömbös), mert a görbék attól függően kapnak íveket.

És még a stílusan is termékenyen alkalmazza, szinte minden egyes vizsgálati metszetében. Az értéktelítő (patetikus, szenvedélyes) és az értékmegvonó (szarkasztikus, gúnyos) nyelvi formák szélsőségei között találjuk a közömbös (se egyik, se másik) szövegeket. A beszédhelyzet lehet formális, informális vagy közömbös. Amikor a használt kifejezések a beszélő magatartására utalnak, a közömböshöz képest szóródnak a választékos–kifinomult–udvarias (eufém) vagy a durva–bizalmaskodó (kakofém) irányban.

Annak függvényében, hogy a 'közömbös' ennyi helyen jelenik meg nagyon hasonló jelentésű szakszóként, kicsit meglepő az összevetés a mai magyar nyelvi jelentésekkel. Azt még tökéletesen megértjük, hogy a döntéshelyzetben 'két véglet közt elhelyezkedő' pozícióra használva az erősen steril hangulatú *'elfogulatlan, pártatlan, semleges, nem részrehajló'* szinonimacsaládba jutunk. Amikor a közömbös azt jelenti, hogy *'nyugodt', 'hidegvérű'*, még abban is felismerjük a pozitív tónust, a közéletet a cselekvés vagy a reakció érzelmi szélsőségei között. De hogyan csúszhatott át ettől a nagyon pontos leíró fogalomtól a jelentés a népi pszichológiában a viselkedésminősítés negatív tartományába? Miért mondjuk azt is közömbösnek, aki *„apatikus, egykedvű, fásult, flegma, érzéketlen, szenvtelen, levert, kedvetlen, kedélytelen, unott, életunt, letargikus, nemtörődöm?*

menekülés

A lélektan elfogulatlanul közelít. A közömbösségre tünetként tekint, amely az érzelmi túlélés eszköze az egyén számára ártalmasnak tűnő környezetben vagy viselkedéshelyzetben.

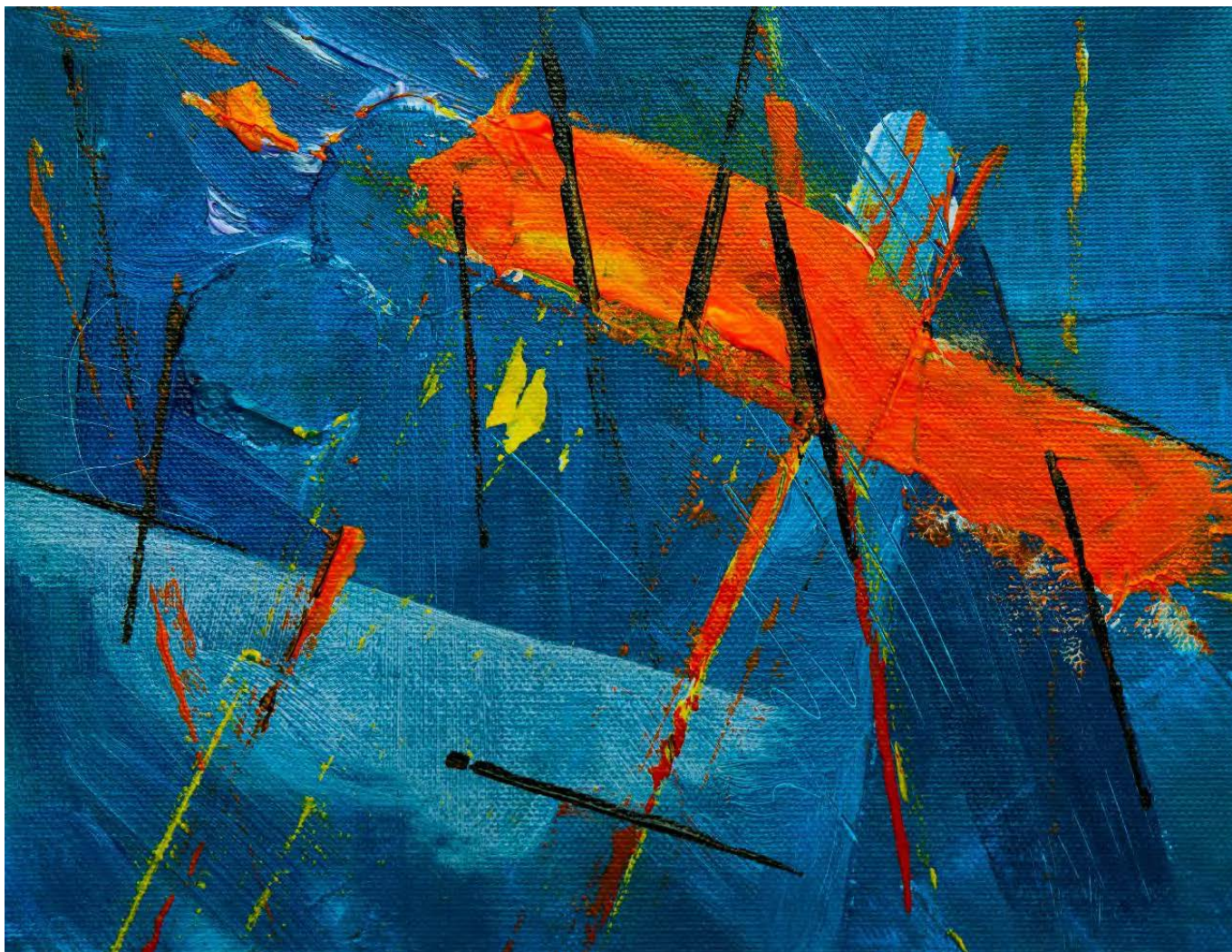
Védelem és önvédelem. A gyengébb, kiszolgáltatottabb, kevesebb eszközzel rendelkező, traumatizált, megfélemlített, megszegényített, megalázott, megnyomorított, depressziós, sarokba szorított, helyzetét kilátástalannak, reménytelennek látó ember (vagy embergyermek) számára leszűkül a környezeti hatások tere. Múltja vagy közelmúltja arra inti, hogy az újabb és újabb szavak és tettek, amelyeket másoktól remélhet, csakis kedvezőtlenek lehetnek. Bármilyen cselekvése vagy érzelemnyilvánítása nagyobb kockázatot, szélsőségesebb környezeti reakciót válthat ki, fizikai, lelki, erkölcsi sérülés veszélyét felidézve. A rezignáció, a befelé fordulás, az izoláció, a kapcsolatok és a kommunikációs helyzetek kerülése valójában menekülés egy átmenetileg elviselhetőbb, ingertelenebb,

elnémuló világba. Ha azonban nem építhető vissza az 'én', ha a világ nem nyújt semmit, ami (ha nem is örömteli, de legalább) olyan jelentést hordozó üzenet lehet, amire érdemes figyelni, amit megéri várni, amit érdemes előidézni, ami értelmet ad a cselekvésnek, akkor nincs visszaút. Illyés Gyula József Attila-verséből orozva és átírva: az érintetteknek lesz „*egyszerre minden késő*”, és berántja a „*köd karma*” őket.

De ha ez így van, honnan és miért az elítélő tónus?

8.

Nos, ezt meg a történeti társadalomnéprajz felől érthetjük meg. Az áldozathibáztatás, a közömbösség devianciának minősítése a fegyelmező-számonkérő faluközösség, a kontrolláló család, valamint a zárt vallási csoportok gyakorlatában és szemléletében gyökeredzik. Érdekes, hogy a szigorú erkölcsi és viselkedési rend alapvető túlélő értéként alakult ki egykor, amikor a puszta létfenntartás érdekében bevethető erőforrások ép annyit tettek lehetővé, hogy egyesítésükkel megóvhatóak és újratermelhetőek legyenek az életfeltételek. Aki saját utakat járt volna, a közösség egészét veszélyeztette. Potyautasnak itt nem maradt hely. S még csak az sem kellett, hogy bármilyen előírt vagy elvárt viselkedés *ellentétét* produkálják valakik: elég volt megtapasztalni esetükben annak hiányát. A norma megsértőiből pedig annak súlyosságától függően lettek hibásak, vétkesek vagy bűnösök.

Az igazi 'közömbösök' csakis a 19. század végén jelenhettek meg, amikor megindult a javak gyarapodása és az életfeltételek ugrásszerűen javultak. A túlélésnek meg a családi és társadalmi céloknak alárendelt ember mellé megszületett a modern individuum is, aki számára a neszfogó perzsaszőnyegekkel jól szimbolizálható relatív jólét a saját életéről, időfelhasználásáról és fogyasztásáról való választás újfajta ablakait és kapuit nyitogatta. De mivel a jólét forrását, megszerzését, jövőbeni fenntarthatóságát és gyarapíthatóságát csakis a korábbi időkből örökölt erkölcsi rend konzerválása látszott biztosítani, az alternatív viselkedések egyre több ponton ütköztek az íratlan (néha írott) törvényként működő szokáshagyománnyal. *„Ennek pedig így kell lennie, és nem lehet másképp”.*

S ami egyik oldalról a közömbösként stigmatizálás, az másik oldalról a kényszerre adott passzív (beletörődés, behódolás) és aktív válasz (szembeszegülés, lázadás – végső esetben kivonulás – a római *secessio plebis* mintájára, amikor a „nép”

kivonulással tiltakozott a számára elfogadhatatlan hatalommal szemben, sikeresen önkorlátozásra bírva azt: *secessio individualis*). Az élet megváltoztathatatlanak tűnő régi kereteinek elfogadása vagy tagadása.

az önfelmentés illúziója

Túl könnyű azonban az emberellenességet rásütni rideg apákra, felhalmozásba ájult parvenü polgárokra, a faluközösségek összeszorított ajkú, könyörtelen

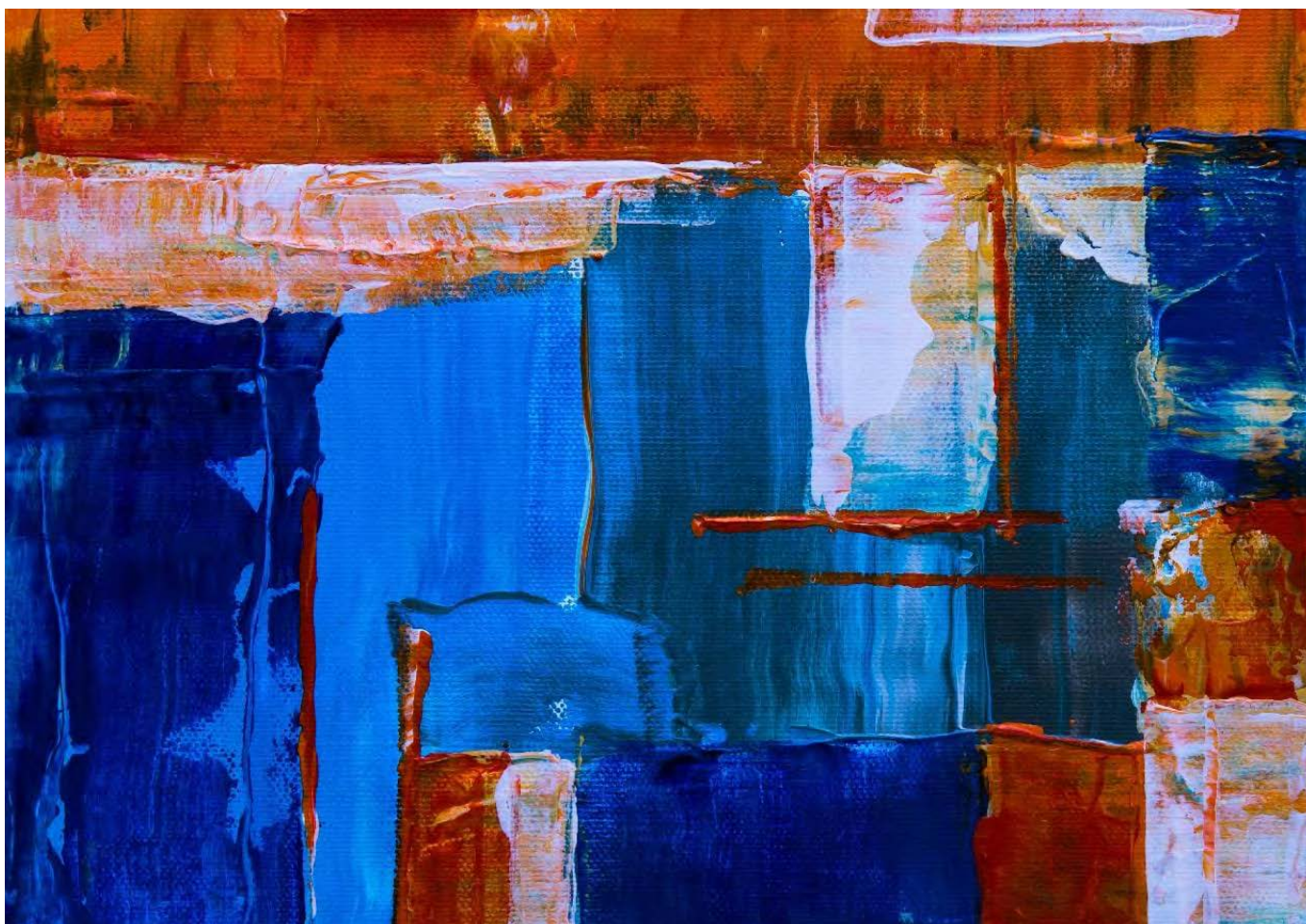
öregasszonyaira. Ahhoz, hogy az erkölcsi rend kapuőreiként felülírják az elvárt viselkedésre vonatkozó, korábban működőnek bizonyult programjaikat, legalábbis neszt kellett volna fogniuk, hogy a világ elkezdett lényegileg átalakulni. Érzékeln persze érzékelték ezt-azt, a változás mindig is része volt az állandóságnak, de a rendelkezésre álló ismeretek alapján *ott és akkor* rendkívüli nehézséget okozott (volna) tudatosítani, átlátni, megérteni, hogy miképpen recsegnek-ropognak korábban szilárdnak hitt struktúrák, intézmények eresztékei. Nagyon csekély volt az esélyük neszfogásra. Csak „örökölt információs nyersanyagból” tudtak dolgozni, a változáskövetéshez, és a dolgok újraértékeléséhez sokáig kevés eszköz állt még rendelkezésükre. Ráadásul a társadalom mozgástörvényei sokkal nehezebben átláthatóak, mint az erdő vagy a megművelt föld szabályos körforgásai. Az előrejelzés-képtelenségből szükségszerűen reprezentációs késés lesz, s az egymásra torlódó, időben csak lassan változó normák emiatt köpnek ki magukból mai napig meggyötört sorsokat, számkivetett közömbösöket. Elég, ha csak önelégült és gondolatrest pater familiasok interjúit olvassuk a „családból hozott értékeket megkérdőjelező mihaszna kamaszokról”, vagy álszent politikusok szavazatvadász szólamait szenvedjük el a társadalom kötőszöveire leselkedő veszélyként megjelenített kisebbségi identitások felforgató mivoltáról. Öngyilkosságba menekülő tinédzserek és innen-onnan összedrótozott doktrínákból levezetett nevelési környezetbe kényszerített kisgyermek szülei számára kínálja a saját felelősség keresését elhárító önfelmentés illúzióját, amikor az „elfajult világban” és az „értékeket nem tisztelő, közömbös fiatalokban” keresnek magyarázatot, miért nem az általuk elvárt viselkedéssel ajándékozzák meg őket. Ám valamennyiüket meg kell és lehet is érteni: az önfelmentés is önvédelmi mechanizmus. Ha saját énképük romokban heverne,

felismert felelősségük tudata nekik is alaposan megnehezítené vagy elviselhetetlenné tenné életük folytatását a régi mederben. Az értékekre hivatkozó racionalitás valójában a saját közönyük elé állított jótékony spanyolfal, ami nem enged át olyan hangokat, amelyek kétségekhez vagy elbizonytalanodáshoz vezetnének.

Közömbösség vagy *közöny*? Ugyanarról vagy másról beszélünk?

9.

Nyelvújítás-kori 'közömbös' szavunk az 'indifferens' kiváltására szolgált. Létrehozóját, Barczafalvi Szabó Dávidot (1752–1828) hol „nagy nyelvújítóként”, hol „erőszakos és merész szóteremtőként” méltatták, mások „elszánt bozótharcosnak” vagy egyenesen „lesajnált, kinevetett és megvetett ámokfutónak” tartották.

A 'közömbös' szót 1787-ben megjelentetett, szöszörnyektől hemzsegő, olvashatatlan, újabban mégis egyre többre értékelt műfordításának, a *Szigvárt klastromi történeteinek* a végére biggyesztett szójegyzékben olvashatta először magyar szem. Két változatot is kínált, amit Szily Kálmán 1902-es *Nyelvújítás-szótára* gondosan meg is különböztetett: a közömböst, *jelzőként*, és a „se jó, se rossz, se tetsző, se nem tetsző *dolog*” értelemre képzett 'közömb' változatot (ami aztán gyorsan kikopott a nyelvből).

Némiképp borzongató belegondolni, hogy Barczafalvi Szabó szóalkotása milyen pontosan képezte le az egykori görög nyelvi logikát (ahol, emlékszünk még, az adiaforosz a „nem különbözőt” jelentette.) A különbözőség kifejezésére ugyanis nekünk is volt régi magyar szavunk. A Zaicz Gábor szerkesztette etimológiai szótár szerint már 14. század végi előfordulással: a '*különb*' (eltérő, más). Az igei 'különbözik' változatra a 15., a különbség első előfordulására csak a 16. század közepén bukkanunk. Barczafalvi dilemmája tehát az volt, hogy ha a különb egyenlő differens, mi legyen az indifferens?

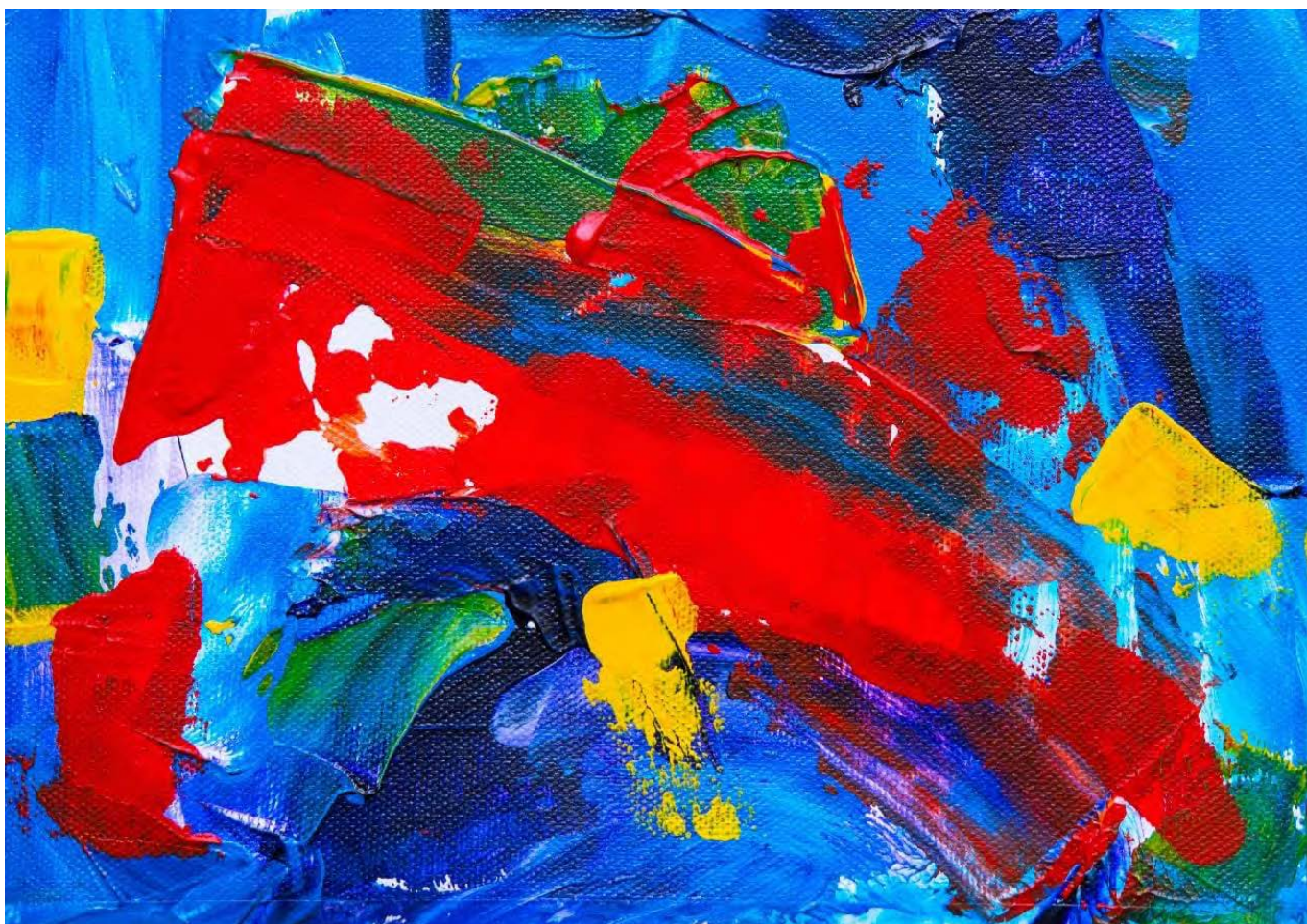
Ekkorra a 'különb' szóalaknak már a 'másnál jobb, kiemelkedő' jelentése volt a legerősebb, ahogy ma is használjuk és értjük. Ezért választhatta (ahogy Szily is feltételezi) ennek ellentétéként a 'nem különb' értelemben a 'közömb'-öt. A kiemelkedő, rendkívüli emberhez képest, aki különb másoknál, a köz-ember 'közömb', ő nem különbözik a többiektől. A nem különböző – *közömbös*.

közöny-ujtság

Most induljunk el másik szálon! Húsz évvel Barczafalvi Szabó után, 1807-ben Folnesics János Lajos (1780–1823) tanár-író is lefordít egy német regényt (Schelling *Alvináját*), amelyben '*közöny-ujtságnak*' nevezi az orgánumot, amely a ritka, zárt és kis példányszámú, a felső társadalmi osztályokat szolgáló sokszorosított információhordozók helyett immár nyilvános, közönséges és tömeges (vagyis az átlagembert, a köz-embert is szolgálja). Folnesics Versegly Ferenc mintájára (aki a magányosból képezte a magányt) hozta létre a közönyösből a közönyt. A 'közönyös' (közön, közönös) ekkortájt olyasmint jelentett, hogy többekkel közös, megosztott, nyilvános (publicus). Közönyösíteni: publikálni, közzétenni, közössé tenni.)

Ám az új szó, hangulatában és jelentésében is olyan közel került a közömb-höz, hogy a közöny, születése után pár évtizeddel, már el is hagyta saját, eredeti értelmét, és átvette a 'közömb' jelentését: 1835-től már úgy magyarázzák az előfordulásait, hogy 'indifferentismus' vagy 'neutralisirt'. Nem csoda: a Folnesics-adta jelentésre már nem volt a nyelvnek szüksége, jól ellátta azt a funkciót az 'újság', a lap (1808) a hírlap (1763), majd 1845-től a 'közlöny' szó (ami viszont az 1778 óta datálható 'kinyomtatva közzétesz' jelentésű közöl-ből képződött).

Azt látjuk tehát, hogy a közöny könnyűszerrel kiszorította a közömb-öt, és amaz csak jelzőként élt túl, dologként nem. Emiatt bizony hiába kerül egymás mellé a szinonimaszótárakban a közömbös és a közönyös, jelentésük nem azonos, csak hasonló. A közöny kizárólag az életunt, fásult stb. jelentések szócsaládjának világában érvényes, a közömbös viszont, mint láttuk, ezen jóval túl is, ahol a tárgyilagosságtól a nyugalomig fejez ki szélsőségmentességet.

A szótárvilág hosszúra nyúlt faggatását fejezzük be egy Kardos Lajos kedvéért kiemelt izgalmas összefüggéssel. A közös és közöl szavak is egyaránt a *köz-re*, erre a *térviszonyra* és a *testre* egyaránt vonatkozó ősi szavunkra mennek vissza, akárcsak a külön *kül-je*, amely a kívül alakváltozata, s kizárólag a *kívül-belül* dichotómia ad neki értelmet. Ez viszont újra az információs viselkedés korábban megismert forrásvidékére vezet, ahol a minket körülvevő, térben ránk leselkedő külső hatásokat a belső állapot függvényében értékeljük, és az idővel együtt fokozatosan a teret is figyelmünk uralma alá hajtjuk, hogy a legkisebb veszélyjelzést is érzékelni tudjuk. Hogyan másképp tudnánk védekezni az akár több ezer kilométert is utazni képes cunamihullámokkal szemben, mint az óceán nyílt felületére kihelyezett, apró rezdülésekre érzékeny szenzorokkal, s mi másért fürkésznék az aszteroidavadászok az egész Naprendszerre, mint hogy kiszámolják, mikor csapódhat be a Földre egy pusztulást hozó égitest, hogy esetleg legyen időnk tenni valamit jó előre, mielőtt a baj bekövetkezik?

Mindig áhítatos pillanatokot okoz, ahogyan a jelentésfejlődés kacskaringóit követve felfedezhetjük a szavakba fagyott, és minden használat során kibomló spontán megismerő erőt, elődeink mindennapjainak termékét. Átékelhető és megérthető, hogy a szavak és a változó jelentések is kulturális örökségünk részei.

10.

De ha annyi értelmezés tart egy irányba, hol kezdődik a nyelven túli, tudatos reflexió?

keretrendszerek

Ott találjuk már az elemeit a mitikus hagyományban, a kozmogóniában, a teremtésmítoszokban. A Védákat, a sumer és egyiptomi tudomány legkorábbi szövegeit fellapozva pedig arra kell felfigyelnünk, hogy a világleírás és a világmentelmezés mindenfajta leíró rendszerezésekkel indul. Ezek azonban nem egyszerű tipológiák, sajátosságok teljességre törekvő gyűjtésével, hanem keretrendszerek, amin belül szétoszlának a megfigyelhető jelenségek.

A közömbös hatások első, teljes kifejtésére az athéni piactér előcsarnokaiban a sztoikus filozófusok vállalkoztak, az emberi viselkedést három kategóriába sorolva. Náluk egyedül az erények, illetve az ezzel ellentétes irányú cselekedetek számítanak, emelkednek ki az emberi cselekvések által keltett alapzajból, minden más közömbös (adiaforosz). De mik is (Jan Garrett rendszerezését felhasználva) a legfontosabb erények?

A bölcsesség, az igazság, a bátorság, a mértékletesség és a nagylelkűség, valamint az ezekből származó cselekedetek. Mik a jó érzések? A vágy, az óvatosság és az öröm. És a rosszak? A bujaság és a gyönyörkergetés, a félelem és az aggodalom.

Vajon hogyan elemezné egy sztoikus a saját tipológiáját információkezelési szempontból? A bölcsesség és az igazság a világ minél megfelelőbb formában felépített modelljét igényli, hogy a feldolgozandó hatásoknak az elérhető legmegfelelőbb ismeretek birtokában adjunk jelentést. A mértékletesség és a nagylelkűség a cselekvésválasztást szűkíti. Arra int, hogy tetteinknek választhatóak

ugyan olyan szélső értékei, amelyek látszatra maximalizálják az egyéni hasznot, ám ha ennek kiaknázására nem törekszünk mindenáron, hanem alacsonyabb intenzitással érvényesítjük érdekeinket, akkor a környezetünket hozzuk kedvezőbb állapotba, amelynek előnyeit egy következő cselekvésválasztáskor fogjuk érzékelni. És inkább cselekedjünk bátran, a tévedés lehetőségének tudatában: ha nincsenek a mérlegelés terébe bevonható további hatások, és bízunk a dolgokhoz megfelelő értékeket rendelő belvilágban, akkor a hiba is előrevisz, mert bővíti a tapasztalatok terét, és javítja a jelentésképző erőt. A habozás és kétkedés, a felelősség áthárítása azonban időt és energiát zabál, és sokféleképpen tesz rosszat az összekapcsolt cselekvők terében.

A sztoikus tanítás végső soron határozott állást foglal, hogy mely kívánt, elvárt minőség környékén látja a „jót”, s azok pontos ellenkezőjében a „rosszat”, és a rajtuk túli, közömbös tartományt – így aztán könnyen lehetett később ezt erkölcsileg magyarázni, főleg a keresztyén bölcsélet világában.

mesterszempon

A II. Helvét Hitvallás XVII. fejezete Jeromossal szól:
„Közömbös dolog (adiaforon) az..., ami sem nem jó, sem nem rossz, úgyhogy akár megtetted, akár nem tetted meg, az sem igazságodul, sem bűnödül nem számít”.

A közömbös dolgok világa tehát olyan tartomány, ahol az emberek erkölcsi megfontolások nélkül cselekedhetnek. De ha kiválik egy mesterszempon (például a hit megvallása), azonnal megszűnik a közömbösség, a jelentésnélküliség: mindenkinek egyedi döntést kell hoznia saját cselekedetével kapcsolatban (megvitathatóvá, disputábilissá válik). A helvét reformáció (amellyel kapcsolatban Dr. Szűcs Ferenc *Teológiai etikája* a sorvezetőm) nagyon halványan, de voltaképpen azt is felismerte, hogy nemcsak a közömbös dolgokról, hanem a jóról és a rosszról is csak adott összefüggések részeként lehet eldönteni, hogy csakugyan azok-e, ahová soroljuk őket.

Innen nézve az „eredendő bűn” doktrínája a hitvallás része, tehát nincs egyedi mérlegelési tér, nincs helye az el nem fogadásnak. De a halandó, esendő, vágyakkal terhelt, képzetek metszéspontjában tévelygő emberek egyes cselekedeteinek

bűnössége nem vezethető le átvállalt/elfogadott egyetemleges/megosztott bűnösségük elfogadásából. Hiszen a környezet állandó cselekvéskényszerben tart: annyi információ alapján készülünk fel jövőbeni viselkedésre, amennyi adatik, képződik, feldolgoztatik, újra és újra jelentést kap. És mindezek alapján választunk cselekvést, amikor precedens nélküli, új helyzetben, szokatlan szituációban kell tennünk valamit. Ha választanunk kell és lehet, még a nem cselekvés is cselekvés (ezért is emlékeztet gyakran egymásra egy sztoikus és egy taoista), a döntés felelősségét nem tudjuk áthárítani rajtunk vagy e világon kívüli hatalomra, mert nincs, nem is lehet előírt, előprogramozott parancs az egyetlen lehetséges akcióra. Ha ugyanis létezett volna univerzális utasítás, annak születése óta bizonyosan változott annyit a világ, a társadalom és az ember, hogy legalábbis disputábilis legyen, most éppen mi a helyes és mi a rossz. Ahogy nem kétséges, hogy a *„valamilyen felsőbbrendű lény vagy erkölcsi parancs nevében cselekszem”* formula is pusztán interpretáció: akár ellentétes cselekvés is indítható, ugyanonnan származó parancsra hivatkozva. Ez a probléma viszont a Tang-kori buddhista filozófusok számára nem létezik, mert – Pap Melinda tolmácsolásában *„minden egyes porszem és minden egyes tudat azonos valamennyi élőlény és Buddha tudatának a természetével”*.

Ám ha idáig eljutottunk, a szabad akaratról is másképp fogunk gondolkodni. Nem megléte vagy hiánya a kérdés, hanem *érvényesíthetősége*. Ha van, de nem érvényesíthető, olyan, mintha nem lenne. Ha nincs, de mégis eltérő cselekvéseket tapasztalunk azonos szituációkban, az olyan, mintha lenne. És mi van, ha érvényesíthető a szabad akarat, de csak korlátozottan, mert annak valamilyen környezeti hatás gátat szab, vagy ha a környezet amúgy lehetővé tenné, de egy erős elmetartalom igazodási pontot jelentve módosítja a lehetséges cselekvések körét, átírva a döntést? (Mint a mértékletesség: no és mennyire, milyen mértékben legyünk mértékletesek egy mértékletességi skálán? Hogyan választunk erősséget?) S ha nincs szabad akarat, mert a külvilágban és a belvilágban mégis minden leprogramoztatott előre, hogyan reflektáljunk a saját, elrendelt cselekvésválasztásokra? A hitvallás mennyire legyen szenvedélyes és milyen gyakran ismétlődjön? Vagy a mérték is eleve elrendelt? Közeli hozzátartozónk halálához, saját közelgő halálunk tudatához, vagy elvesztett életkedvünkhöz miként viszonyuljunk, ha abban, hogy milyen formában tesszük, nincs választásunk? És ha ezt elfogadjuk, mindezek a dolgok vajon a közömbösség tartományába esnek? És eshet-e bármi ezen túl?

Forduljunk ismét a sztoikusokhoz. Van rá válaszuk.

11.

A közömbös dolgok kategóriáját (*t'adiaphora*) a sztoicizmus klasszikusai ugyanolyan hármasságban ragadják meg, mint az erényeket és cselekedeteket. Alábontják, tovább osztják egy újabb, alacsonyabb szintű hármasságra. Csakhogy ebben a szerkezetben a kívánatos, preferált, választásra érdemes dolgok állnak szemben elutasítandó párjaikkal – és amik nem kerülnek ebbe a két csoportba, azok (Kendeffy Gábor fordításában) a sehová nem tartozó dolgok („sem ilyenek, sem olyanok” vagy: „egyik csoportba sem tartozók” (*údeterósz ekhonta*)).

Nevezzük ezeket – hogy a közömbös dolgoktól jól elkülönüljenek – *teljességgel lényegtelennek* (hiszen még választásunknak sincs jelentősége). A teljességgel lényegtelen dolgok nincsenek sem összhangban a természettel, sem szemben nem állnak vele.

a halál és a betegség

Túlélni és élni, egészségesnek lenni – ez ugyancsak összhangban áll a természettel, tehát kívánatos, választandó. Csakhogy ez valójában a halálra és a betegségre is igaz, még ha ezek nem

is kívánatosak, a természet rendje szerint, aki velünk szemben közömbös. A mi saját, alakítható erkölcsi rendünkben azonban ez elutasítandó alternatíva, a halál és a betegség nem az „emberi természet” része.

A közömbösség menedék: ha másképp viszonyulnánk saját fizikai fájdalmainkhoz és pusztulásunkhoz, akkor annak jónak vagy rossznak kéne lennie, de mindkét választás összeegyeztethetetlen a világban való létünk megélésével. Bármelyik mellett kötnénk is ki, érzéseink feldolgozhatatlanná válnának, és szembe kerülnének azzal, amit a világról és az emberi lét értelméről gondolunk. És ugyanez történik, amikor a dolgok folyásába és rendjébe eszközökkel, szerszámokkal és gépekkel avatkozunk, hogy kedvünkre és javunkra megváltoztassunk valamit a környezeti hatások világában.

Nem lehet válaszuk arra, hogy jól vagy rosszul tesszük, hiszen bármi lehet jó is, rossz

is. Sőt, ugyanazt a dolgot egyszer megíthetjük innen is, meg onnan is. Vagy egyszerre hordozhat mindkét minőségből magában valamennyit. Ám attól, hogy közömbös, még lehet kívánatos: az élet és az egészség mellé ezért kerülhetnek meglepő módon a technikai jártasságok és készségek – gyönyörű képességünk, hogy biológiai adottságainkat kiterjesztve létezésünk minden mozzanatát megtámogassuk technológiával. (Még az agymunkát, az előrejelzést, a döntést, a memóriát és a cselekvésválasztást is: információ- és tudástechnológiával).

A többi közömbös dolgról most ne essen szó. Kétségtől jobb szépnek, gazdagnak, népszerűnek és jó hírűnek, mint csúnyának, szegénynek, megvetettnek vagy rossz hírűnek lenni. A sztoikusoknál ezek az ellentétpárok is mind részei a közömbös tartománynak, mert természetesen ezek sem lehetnek önmagukban vagy jók vagy rosszak. Ha vágynánk a szépségre, a javakra és az elismertségre, épp ezek hiánya tehetné szörnyűvé az életünket.

a vágy kioltása

De ugyanígy érvényes nem vágni ezekre vagy másra. A buddhista ezt a vágy kioltásának nevezné, Lesznai Anna tollán „az életből kiszűrt vágyakká” lesz. Érvényes pozíció

nem vágni akár az életre sem, ha elveszik annak igenlése, vagy elviselhetetlenné válik a szenvedés. De a fordítottja? Amikor valaki pusztán élni szeretne, ám mégsem teheti. Persze, hogy része a természetnek a betegség, a fertőzés is, de vajon része-e a választás, hogy miért pont ő, és más miért nem? Közömbösen kéne viszonyulnunk ehhez is, amennyire a rajtunk kívül álló erők közömbösek a mi sorsunkkal kapcsolatban – de nagyon nehéz. S vajon ezek az erők („*ez világ, mint egy kert*”) milyennek látnának minket, érzelemmel és értelemmel is megvert és felszerszámozott lényeket?

Akaratlan, szándékolatlan, befolyásolhatatlan, hangot nem keltő sodródásunkban *teljességgel lényegtelennek*, vagy neszt képző, illékony nyomot hagyó mivoltunkban *közömbösnek*? Vagy ebből a kategóriából jóként vagy rosszként, de kitörni képes, *befolyásoló, alakító, változtató vagy teremtő szereplőnek*, jónak vagy rossznak?

Versben keresve könnyebbnek tűnik a válasz.

12.

Porszemként kóborolsz, viseled a szél csapásait,
És nem tudod még, holnap hová kerülsz;
El kell feledned szívednek titkolt vágyait,
S hogy maradt még erőd, mellyel ellenszegülsz.

Már hajnal óta úton vagyok, kerget a szél,
Az est sötét árnyéka ül az arcomon.
Csillagtalán kopár az ég, nem zörren levél,
Megpihenni egy fűszálba kapaszkodom.

(Dai Wangsu: *Egy porszem*, Ford.: D. Kovács Éva)